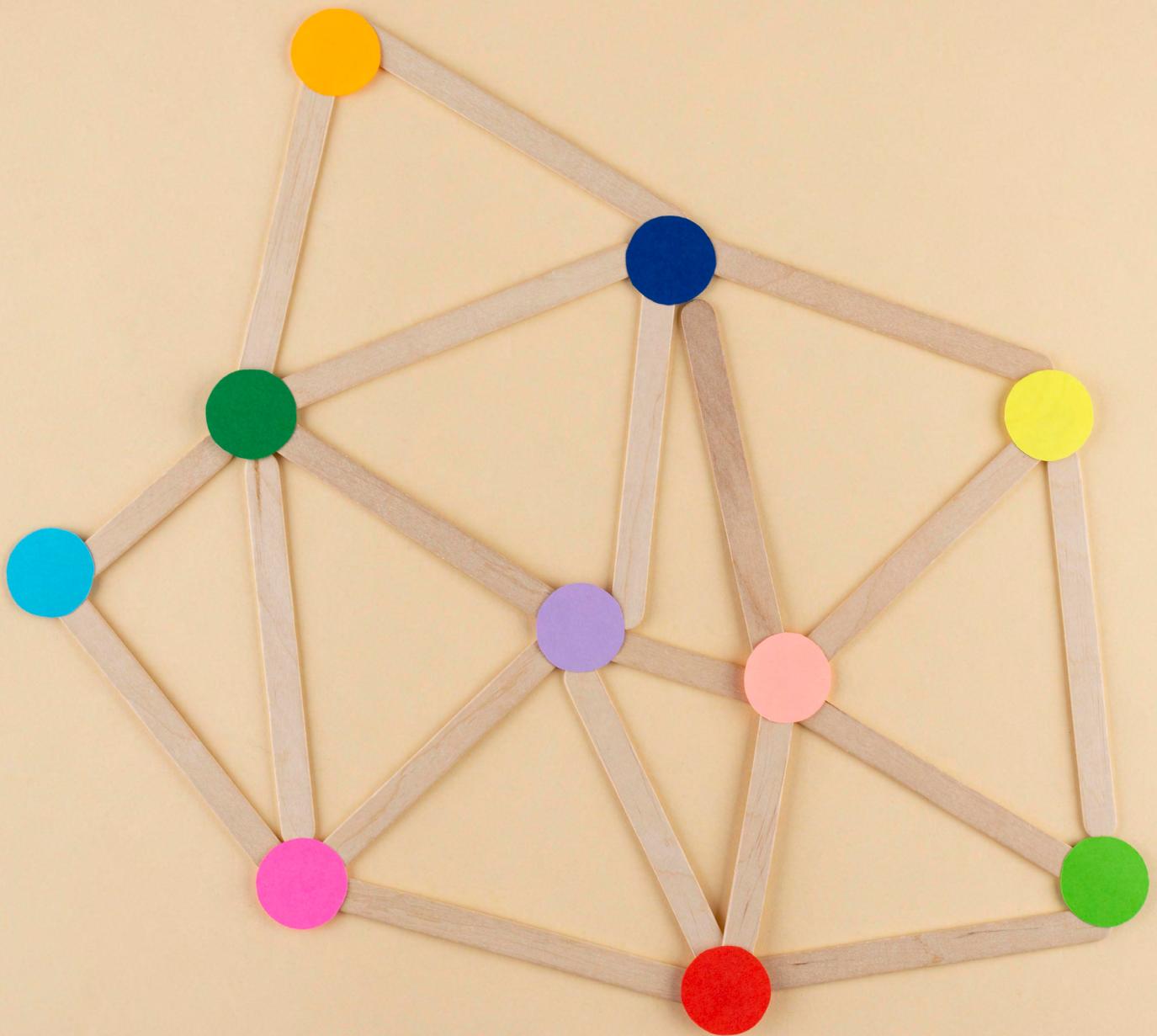

SECTION

3

MUNYUNGU KUU
ΣΜΕ

MUNYUTSO: GBI K& E HE NI TSUMI

Munyutso Setsɔ: MUNYUNGU KUU ɔM8

NYA TSCTS IMCCTS

Munyungu fεe munyungu nε munyungu kuu pɔtεe ko mi. Nge ni kasemi nε o mi o, wa maa hyε munyungu kuu pɔtεe komε: *biehi, kaleli, peemimunyuhi ke miblekeli*. Munyungu kuu ɔmε a sisi numi waa nε a ke leo munyungu fεe munyungu e ni tsumi.

Nge kuu tsɔwihi a mi o, ngmaa nihi nyɔngma nε nge sukuu tsu o mi ke sukuu tsu o se. O kuu o ke kuu kpa amε a ni εmɔ se lo?

Loko ni kasemi nɔ ε maa ba nyagbe ε, o nyε nɔ o:

- i. nge bie kɔ wo slεetohi a mi (nεhyε ni: biɛnitsε, biɛgu, subie, hiihepɔtɔmibie ke ekpa komɔ)
- ii. nge kaleli ke wo kuu slɔctohi a mi (nɔhyε ni: heninegbɔlɔ kaleli, yibɔ kaleli, su kaleli) nε o tsu a he ni nge munuzahi a mi.
- iii. nge peemimunyuhi ke wo kuu slɔctohi a mi (nɔhyε ni: omine peemimunu, ominewe peemimunu ke omineomine peemimunu)
- iv. nge miblekeli ke wo slɔctohi a mi (nɔhyε ni: miblekelɔ nε tsɔɔ bɔ nɔ, miblekelɔ nε tsɔɔ he, miblekelɔ nε tsɔɔ be kɔ miblekelɔ nε tsɔɔ nɔkuɔmi)

Otihi

Bie ji munyu nε ake tsɔɔ nɔko. A manyε gba bie mi ke wo *biɛnitsεhi, biɔguhi, subiehi, hiihepetemibiehi, kuubiehi, hiikanemibiehi, hikanemibiehi ke biɛnanemidali kuuhi* a mi. Yibɔ kaleli ji kaleli nε tsɔɔ nɔ hiɛmi nge kanemi aloo e susɔmi nya. Su kaleli kaleɔ bie aloo biɛnanemidalo. Peemi ji munyunguhi nɔ baa nγɔ peele ε se nγɔ munyuza ko mi. Peemimunu ji munyu nε jeɔ nɔ ko peemi he juɛmi kpo. Peemimunu slɔcto etε ɔmε ji *Omine peemimunu, ominewe peemimunu ke omineomine peemimunu*.

Miblekeli blēkeo peemimunyuhi, kaleli ke miblekeli kpahi a mi. A ma nyε ngɔ miblekeli ke wo kuu ne ɔmε a mi: *miblekelɔ ne tsɔɔ blɔ nɔ, miblekelɔ ne tsɔɔ he, miblekelɔ ne tsɔɔ be, miblekelɔ ne tsɔɔ si abɔ, miblekelɔ ne tsɔɔ cu he je ke miblekelɔ ne tsɔɔ nɔkuɔti.*

MENI JI BIΕ?

Biε ji munyu ne a ke tsεɔ nɔmlε, he, lohwe aloo nihi. Biε komε ma nyε pee nɔ susumi aloo he numi.

Bιεκuu sɔɔto ɔmε.

Bienitsεhi

Bienitsε ji biε ne a ke tsɔɔ nɔmlɔ aloo he ko aloo nɔ ko pɔtεε ne ji adebɔ ni aloo pi adebɔ ni. He fεε he ne bienitsε maa je nge munyuza mi o, a ngɔɔ ningma okadi ngua ke jeo sisi. Nɔhyε ni komε:

Nimle biehi: Kuεku, Na, Kofi, Tamate Kuao, Lomo, Tete.

He biehi: Akplabanya, Dodowa, Gbugblaa, Ga, Kumase, Oguaa, Peki.

Ligbi biehi: Hɔgba, Hɔegbi, Pεplegbí, Sɔ, So, Soha, Ho

Oslami a biehi: Jɔne, Lami, Maale, Osabu, Yomle ke ekpa komε.

He pɔtεε biehi: Komfo Anokye Hiɔ Tsami He, Oguaa Yunivɔsiti, Jubilee House, Legon Olegɔ Sukuu.

Pa ke taku biehi: Aziza, Tsenku, Densu, Jɔ, Lalue,

Yo ke yoku bieh: Yogaga, Kloyo, Sεyo, Osuyo, Afajato

Bιεgu

Enε o ji biehi ne a ke tsɔɔ ni kpa komε ne a pi bienitsεhi. A ke ningma okadi wayoo jeo a sisi ja a je munyuza sisi pε. Nɔhyε ni komε ji *ala, nyumu, yo, ningma tso, asupaatlee, okplɔɔ, teji, dongo, baagi, lile, tue, otimi, okpoku, kaa, lɔle, bɔɔsu, tsɔɔlɔɔst, sukuu tsu* kɔ ekpa komo.

Subiɔ

Enɔ ε ji biɔ nɔ a kɔ tsɔɔ ni komɔ nɔ a nɔ mɔ ke hɔngmɔ, a he hi pɔtɔmi nɔ a hi kanemi hule. A nue ekomɔ a he. Nεhyε ni ji *buajɔ, suɔmi, aywilɔho, abofu*.

Hiihepetemibio

E ji bič nō a kō tsōč nihi nō a naa nō a nyęe pōčōe a he. A ngę je ε mi ne wa yoę mę. A ngęe he numi ni enue εmō (he pōčōmi, ne numi, nami, he fu numi, nya womi/ tsomi) kō yoe mō. Nəhyę ni komę ji: *tę, okplōč, satso, nyu, zia, mię, sue* kō ekpa komō.

Ni tsumi 1

Moo ngo biehi ne nyęe se ne ɔmę ke wo bienitsę, bięgu, subię kō hiikanemibio kuuhi a mi. Moo tsōč sisi nō he je ne o ke mę wo glę ne o de ɔmę a mi.

- i. tsōč
- ii. okplōč
- iii. sučomi
- iv. Atayoo
- v. Yohane
- vi. buaję
- vii. kake peemi
- viii. sę
- ix. tę
- x. womi

Ni tsumi 2

- i. Ngę nyę kuu ɔmę a mi ɔ, nyę yęse biehi tsuo ne ngę demiyo ne nyęe se ɔ mi.
- ii. Nyęe ngo biehi ne nyę yęse ɔ ke wo hiihepetemibiehi, bięguhi, bienitsehi ke subiehi a kuuhi a mi.
- iii. Nyę wo biehi ne nyę yęse ɔ ke wo munyuzahi a mi. Nəhyę nō: Ye ma a klee we.

Yi: Si Slaami Ngę Agęmania Jua Mi.

Jua ko ngo ye ma a mi nō a tsōč lō Agęmania Jua. E ji bua jęmi he nō nihi ya juua ni nō a heę ni saisaanę: kō je tso yiblii kō ngmę si ni tsęwi a ne kō ya

pue bo, tsobi kɔ jokuɔwi a fiɔmi nihi a ne. O ma nyɔ na ni hoomi nihi hu ngɔ lejɔ ε. Le ε ji kaa, ne fɔɔ ne ngɔ Agemanya Jua a ne.

Daa He kɔ Hεgba a, i kɔ ye weku ε ya woε juu ngɔ lejɔ ε. Ke piɔ bεε nɔ o maa su juu a mi ε, o nuε ni juali εmɔ a nya kɔ huhui nɔ a ngɔ a nijua ni εmɔ a he juu dee kɔ ngɔ juu tsɔe.

Kekle nihi nɔ i pεε nami ngɔ juu a ne ji tso yiblī nɔ fu papaapa kɔ ngmε si ni tsεwi nɔ a to mɔ ngɔ sowehi a ne: akutu, kεdu, ge, amoo, mwεmwi kɔ ga. Atomo, akate, gigɔloko kɔ kuadaa hu ngɔ lejɔ ε. A he via nɔ heε lejɔ ε tsuo ε haa nɔ e jloε mi kaa ma he ne nɔ i sue ε eko.

Ngɔ tso yiblī kɔ ni tsεwi juu he nɔ ε se ε, wa gue heha ni juali εmɔ a ngε. A juua gugue tade kɔ sisi tade gaga kɔ kpitihī tsuo. A juua yihi agbotue, sikɔti, muɔ kɔ juɔni kpakpa munomunohi. A he fɔu kɔ a kpɔmi ε ma tsɔ o hɔ se. I kpaa gba nɔ εmɔ a mi kɔ hlaa juɔni kpakpahi kɔ ba piɔɔε ye juɔni nɔ i ngɔ momo ε he.

Ke wa tsa Agemanya Jua a mi kpami ε ne ε, wa ba paa tsobi, nine si kɔ nane si nihi a juali a ne. O maa na fiifi, otoono, fau kɔ tsobi munomunohi nɔ a pee mɔ kaa nimli aloo lohwehi finifini ngɔ lejɔ ε. Jokuɔwi tsuo naa fiɔmi nihi nɔ a sue ngɔ lejɔ ε ke a nyɔɔ a feli a se kɔ ba juu nɔ ε mi. Ke i na jokuɔwi nɔ εmɔ nɔ a ngɔ fiɔmi nihi kɔ tsobihi nɔ a sue hae ngɔ tsuapo εmɔ a mi ε, i kaiε ye jokuɔwi a si kɔ buajε.

Nyagbe ε wa ba sue we mi nihi a juu he. Latɔ kue mi nihi, ni hoomi kɔ ni yemi tsesihi kɔ plɔɔtehi, ka, tεtε, kutu, klopεtu kɔ buɔhi, ni tlemi takohi kɔ zugba tsumi takohi tsuo pε he ngɔ lejɔ ε. Ye mami sue ni nɔ εmɔ hemi wawɔɔ nitsɔ ejakaa e ji yo nɔ le ni hoomi saminya, I tlooe tlomi ε kɔ baa we mi.

Wa tsa ne nɔ waa hyɔ biɔ slεεtɔhi

Kuubiɔhi

A ji biɔhi nɔ daa si kɔ ha nihi nɔ ngɔ kuu mi. Kuu ε ma nyɔ pee nimli, lohwehi aloo ni kpa komɔ. Nεhyɔ ni ji asafo, sau, weku, je, kpe, kɔ ekpa komɔ. A daa si kaa biɔ kake se nimli/lohwehi/nihi babauu maa hi kuu ε mi.

Nitsumi 3

Moo ngma kuubiɔ munomunohi enue nɔ o kɔ o nyɔmi nɔ sɔsɔ he.

Moo hyɔ munyuzahi nɔ nyɔɔ se nɔ εmɔ nɔ o tsεε kaa biɔhi nɔ a diki a mi εmɔ peeε hiikanemi aloo hikanemi biɔhi.

- Jokuowi εmɔ hwε mahe ma benɔ a gbe a fiɔmi gbagblaa a nya a.
- Hyɔ nɔ e hi, nyu ε mi kue.
- La gbemi lеле kɔ jibifohi a lелеhi piɔɔ guabε ε he.
- Wa sue nyu tε ngua amo.
- Ni sale ε ngεε bεta nitsɔ kɔ woe keeki ε mi.
- Mlaa woli enyɔmɔ he maa hia kɔ wo mlaa kake?
- Jokuowi babauu sue fufε se Maku sume fufε..
- Buɔhi babauu ε, ngmongmo zu nɔ a kɔ puɔ.
- Atɔ kɔ Lawɔɔ ma nyɔ hi miɔ slεetohi.
- Hwε gbɔ mi nɔ i ye ale ka kake ε tsuo.

A ma nyε ngɔ biε kε wo kuu pɔtεε enyɔ mi. Me ji *hiikanemibiεhi* kε *hikanemibiεhi*.

Hiikanemibiehi ji biεhi kulaa nε a nyεε kaneε. (nɔhyε ni: *ningma tsohi, tadehi, pɔsuhi, ajoviahì, kpluhi, lohwehi, wehi kɔ ekpa komɔ*).

Hikanemibiehi ji biεhi nε a nyε we mε kanemi kakaaka. (nɔhyε ni: *nu, omɔ, nyu, segbi, klaazi, zia kɔ ekpa komɔ*). Subiehi piεε hikanemibiehi a he.

MI HYCMI EKOHU BIMIHI

- 1.** Ngɔɔ mo nitsɛ o munyunguhi ke tsɔɔ nɔ ne ji biɛ nya.
- 2.** Ngmaa biɔ nɔhyɛ ni enuɔ ke je demiyo nɔ nyɔɔ se nɔ ɔ mi ke kɔ nihi ne nyɛɛ se ɔmɛ a he.
  - i. Nimlɛ biehi
  - ii. Ligbi biehi
  - iii. He pɔtɛɛ biehi
  - iv. Hiikanemibiehi

Kofi hia blɔ ke ho ma ngua nɔ nge e kɔpe ɔ kasa nya a mi ya. Ma nɔ ε biɔ ji Ga. E hia blɔ ɔ Peplegbì metu ko.

Ga ji ma ko ne nge fɛu ke e mi sau gagahi ke tsu finifinihi. Kofi bua jɔ ke be nɔ. Enɛ ɔ ji kekleekle ne e ya ma ne ɔ mi. E ya tsuapo ngua ko mi nε e ya he bagi, asupaatlee, watsi, beti, tadehi ke ni kpahi babauu. E bua jɔε nihi a he jua wawɔ nge Ga a he. E huhuɔ hluu ne e fia pɛɛ si kaa e be lejɔ ɔ yae hu gblegbleegble.

- 3.** Ngɔɔ mo nitsɛ o munyunguhi ke tsɔɔ biɛ slɔɔtohi nɔ nyɔɔ se ne ɔmɛ a nya konɛ o ha nɔhyɛ ni enyɔɔnyɔ kɔ ha eko fɛɛ eko.
  - i. Hiiheperetɛmibiehi
  - ii. Subiehi
  - iii. Hikanemibiehi
  - iv. Kuubiɛhi

MENI JI KALELƏ?

Ngə kuuhi a mi ɔ, nyə ha munyunguhi etə nə nyə ma nyə ke kale nihi nə nyə se ɔmə.

- O sukuu tsu ɔ mi
- O hue ne o suo saminya
- O okplɔɔ
- O sukuu ɔ ngengə mi aloo e si fɔfɔe.

Kalelo ji munyungu ne a ke kaleo bie. Kaleli ji munyunguhi ne tsɔɔ nɔ ko aloo nɔ ko he so. Kaleli nɔhye ni ji *ba momu, yumu, kungwɔzɔ, futaa, kpiti, gaga, feu, agbo, nyafii, legelege, fafe, pɔpɔe, gbigbli ke ekpa komɛ*. Nɔhye ni ne nyee se ɔ tsɔɔ bɔ ne a tsue kaleli a he ni ha ngə munyuzahi a mi.

- i. I suo we *momohi*.
- ii. Nyumuyo ɔ ka *nɛ e ngɛ legelege*.
- iii. Baake ye lo *gbigbli* ɔ kulaa.

Ngə (i) mi ε, munyungu *momo* nge we ɔ ne munyu tulɔ ɔ suo ε kalee. Ngə (ii) mi ε, munyungu *legelege* nge nyumuyo ɔ kalee. Ngə (iii) mi ε, munyungu *gbigbli* nge lo ε kalee.

Kaleli slɔɔtohi

Wa ngə kaleli slɔɔtohi. Kaleli slɔɔtohi ne nyə maa kase amle nɔ ε ji:

- Heninegbɔlɔ kaleli
- Yibɔ kaleli
- Su kaleli

Heninegbɔlɔ kaleli

Ngə hie ɔ, heninegbɔlɔ biɛnanemidali (*jame a, jamə a je, kikemə a, kikemə a je*) ya peeo heninegbɔli ejakaa a nge nɔ ɔ he so tsɔɔe (bie he so tsɔɔmi). Hye nɔhye nihi ne nyee se nɔ ɔmə.

- a. Jame a lɔle ɔ kle.
- b. Wa jamə a je nyumuwi ɔmə bui nɔ.
- c. Naate kikemə a subai ne ɔ be wɛ wae.
- d. Pɔtɔtɔe nge kikemə a je ni tsumi nɔ ɔ mi.

Nɔkəhetomi kalelə

A ngɔɔ kalelə ne ɔ kε too nɔ enyɔ he. Nɔkəhetomi kaleli ne ɔ komε ji: *wayoo, hiɔwe, agbo, babauu pe, nyafii pe, hyɔ pe, ke ekpa komɔ*. Wa tsu nɔkəhetomi kaleli ne ɔmε a ni nge nɔhyε ni ne nyee se ɔmε.

- a. Ama nge wayoo pe Kofi.
- b. E ke le ni ɔ babauu pe imi.
- c. Ati nane nge nyafii pe ala nane.
- d. A nine su hiɔwe pe wa nɔ ɔ.

Yibɔ kaleli

Kaleli ne ɔmɔ tsɔɔ nɔ he hiɛmi nge e kanemi nya. E peesɔ kalelə ejakaa e kaleɔ bie ke tsɔɔ nɔ ɔ abɔ. Hyε nɔhyε ni ne nyee se ɔmε.

- a. I he omo bɔɔ pe.
- b. E hoo hlui enyɔ.
- c. E hia sikli nyafii ko.
- d. Womi babauu nge daka a mi.

Su kaleli

Su kaleli ji kaleli ne tsɔɔ bɔ ne bie ko su, e kami, e blimi, e jiimi/jɛɛmi ke e si fɔfɔɛ nge ha. A ji kaleli ne kaleɔ bie. Hyε nɔhyε ni ne nyee se ɔmε:

- a. Lɔle ɔ wo momo.
- b. I nge womi fini ko.
- c. Lo tsutsui ɔ ngo.
- d. I na bɔɔsu agbo ko.

Ni tsumi

1. Moo kpale hyε munyunguhi ne wa tsu a he ni nge wa ni kasemi sisije ε ekohu. Moo ngo munyungu ɔmε ke wo heninegbɔlɔ kaleli, yibɔ kaleli ke su kaleli a kuu mi. Ngmaa nɔhyε ni kpahi ke piɛɛ he.
2. Moo kane demiyo ne nyee se ɔ kone o ngma kaleli ne nge mi εmɔ tsuo. Ngɔɔ kaleli ne o ngma a ke wo heninegbɔlɔ kaleli, yibɔ kaleli ke su kaleli a kuu ɔ mi kone o kane o heto ɔ ke ha o sɔ ne bi ɔmε.

Loko kungwɔ ke e kpaa nɔ si ete jamɛ a mɔtu ma a, lɔ ɔ ji kaa ni ɔmɛ tsuo nge Alata kɔpe ɔ mi ɔ ba bua a he nya nge matse ɔ mwɔ ɔ sisi. Odehe ɔmɛ ha klala nɛ a wo nine si ni kɛ kue ni nɛ a hɛɛ nane si gu.

A ba bua konɛ a ka matse ɔ kita. Kusumi tsɔɔ kaa, jeha babauu nɛ be ɔ, matse ɔ nimeno ko pee nɔ ngua ko ke ha ni ɔmɛ nge kɔpe ɔ mi. Be nɛ la ko je ba sa ni ɔmɛ a ngmɔhi tsuo nɛ ni ɔmɛ tsuo pee bɔɔɔpɔ a be hɛ nɔ kami ko kulaa a, nimeno nɔ ε nɛ e ye bua me.

Lɔ ji nɔ nɛ nge e ngmɔ nɔ ni kɛ je kɔpe nɛ nge a kasa nya a mi ba ha kɔpe ɔ mi bi ɔmɛ pianī ko nɛ a ye konɛ hwɔ nɛ nya wa wawee ɔ ko ba tane a yi. Ni ɔmɛ laa we nimeno nɛ ɔ adue nɔ lɔ ɔ he je ɔ, a ba kaa le kita daa jeha kɔ kaiɛ kpakpa nɔ e pee ha mɔ ε.

Kaa bɔ nɛ nyɛ maa na nge nɔhyɛ ni nɛ nyɛɛ se ɔ mi ε, su kaleli baa nge bie nɛ a nge kaleɔ se. Ekomɛ hu baa nge bie nɛ a nge kaleɔ he kpɛ.

- a. We ɔ nge feu.
- b. Watsi ɔ nɛ o fi ɔ hi.
- c. Afue yo ji e mami.
- d. Tso ɔ nɛ i na a ka.

Su kaleli ma nyɛ nyɛɛ bie nɛ e nge kalee ɔ se tutuutu aloo e maa sɔ bɔ nɔ e nge kalee ε hɔkɔ tutuutu. Kaa bɔ nɛ wa na nge nɔhyɛ ni nɛ nyɛɛ se ɔmɛ a mi ɔ.

- a. A ba he afεu we ɔ.
- b. I na tso gaga ko.
- c. Ye mami he watsi fini ko ha mi.
- d. I yeɔ mangoo fufui daa ligbi

MI HYCMI EKOHU BIMIHI

1. Ngɔ nyɔ kuu εm a mi ε, nyɔ ngε kaleli nɔ nyɔ se nɔ εm kɔ wo a kuu εm a mi konɔ nyɔ kane nyɔ heto εm. Kuu εm nɔ tsεε a heto εm a nya.
  - i. fεu
  - ii. gaga
  - iii. ngɔngɔε
  - iv. fa
  - v. tsutsu
  - vi. yiwutso
  - vii. wo su
  - viii. tsotsoe
  - ix. jamε a
  - x. kikεmε a
  - xi. etε
  - xii. abofu
2. Moo kane demiyo nε nyεε se o konε o ha bimihi nε nyεε se ɔmε a heto.
  - i. Moo ngma kaleli tsuo nε ngε demiyo o mi.
  - ii. Moo ngɔ kaleli nε o ngma a kε wo a kuu slɔɔto ɔmε a mi.
  - iii. Moo ngɔ kaleli enuɔɔnuɔ kε je kuu slɔɔto ɔmε a mi kε pee munuzahi.

Yohane hia e kekle blɔ kε ya slaa e nyεwetse ngε ma ngua a mi. E ss bεesu ngua ko mi. Amlɔ nɔnni nε e kple si ngε jamε a bɔɔsu o mi o, e he mi po le ngε tsuhi kε nyakpε nihi nε e na a he. E bɔni kikεmε a sau ɔmε, gbejegbe finifini ɔmε, kε bɔ nε nihi ngε nyεεe ha a hyεmi. Kikεmε a je afεu ni nε ɔmε ha nε Yohane he je e he nɔ kaa e sa nε e tse e nyεwetse o nε e ba wo le ngε lɔle da he o. Si kake too o, e hεli si nε e je jamε a je abɔdɔkpa momo ko kε je e bagi yumu o mi nε e bɔni e nyεwetse o tse mi. Be mi nε abɔdɔkpa a ke e kpaa pεmi o, hyε lɔle futaa ko nε daa si maa pee gugue kami bɔɔ kε je he nε Yohane ngε o. Yohane muɔ zaa ngε e nya he nε e bli lɔle o he kpε sinya a nε e se mi. Akεnε e nyεwetse o we o

*kε he nε e daa si nge o kemi maa pee hɔngmɔ fia nyɔngma kε enuɔ bɔ
hiam i pε he je o, e kε we kulaa nε mε ni enyuɔ omε a su we o mi. Bene
Yohane jɔɔ e he be bɔɔ se o, a ha lε niye ni ngɔngɔε ko nε e kε gbe hwɔ
nε nge lε yee o.*

MƏNI JI PEEMIMUNYU?

Məni o tsu mətu nə ε? Ngmaa nihi nə o tsu εmə.

Məni ji o susumi ngə ni sləεtəhi nə nyə kaseε ε he? Ngmaa o susumi εmə. O kə o so ne bi εmə nə səc o susumi ε he ni.

Peemimunyu ji munyungu nə tsəε ne ko peemi. Peemimunyuhi nyəε pəeε munuyunguhi aloo munyukpəfahi nə tsəε pəmi kaa *nε he numi, wami, nε he fu numi, nətsə peemi, nε suəmi, nε nyəmi, nε lemi, nε ko suəmi*, kə ekpa komə.

Omine peemimunyu

Omine peemimunyuhi ngəε nənali kə nyəcə a se ngə munyuzahi a mi. Nəhyə ni komə ji *hoo, nu, kude, yə, ye, ngma, gbe*, kə ekpa komə. Nəhyə ni ngə munyuzahi a mi nə nyəcə se ji nə ε nə.

1. Tsəεlə ε hoo ome.
2. Ni kaseli εmə yə nyu.
3. Kofi kə Ajo ye kokote ku.
4. Jokuə ε he tso yiblii.
5. Ni εmə kue ləle ε.

Munyunguhi nə a diki mi ngə munyuza amə a mi ε tsuo pəeε omine peemimunyuhi. Peemihı aloo nənali εmə baa ngə peemimunyu εmə a se. Ngə nəhyə ne ɔ mi ε, nənale ε ji *ome* nə ngə nəhyə ne 5 mi ε, nənale ε ji *lele* ε.

Ominewe peeminunyuhi

Enə εmə ji peemimunyuhi nə ngə nənale kə je a sisi numi kpo. Nənale he hia we mə loko a sisi numi jee kpo. Munyunguhi aloo munyukpəfahi ma nyə fīe a se se enə εmə pəeε mibləkeli peemi. Jamə a peemimunyu εmə ekomə ji gbo, te, ha ko, fo, wa, kə ekpa komə. Ekpa komə nə nyəcə se ngə munyuzahi a mi ji nə ε nə.

1. Jokuə ε ngə ko *hae*.
2. Otoklii ε *te* mamaama
3. Ni kaselə ε *holi* tlukaa.

Peemimunyuhi nə a diki a mi εmə pəeε ominewe peemimunyuhi. Ngə nəhyə ni 2 kə 3 mi ε, munyunguhi nə nyəcə peemimunyu εmə a se ε ya pəeε mibləkeli nə tsapi nənali ji mə. Wa maa kase mibləkeli a he ni pee se.

Omineomine peeminunyuhi

Omineomine peeminumyuhi woe nənali enye ngə munyuza mi: nənale tutuutu kə nənale setse. Nənale ε kake ma nyə pee biə aloo biənanemidale oti aloo nənale tutuutu nə ngə peemimunu ε selee. Nənale setse ε ya peeε biə aloo biənanemidale nə ngə nənale tutuutu ε selee. Nəhyə ni nə nycc se ji nə ε nə: *ha, mane, bi, he, hcc, fič kə ekpa komə*. Nəhyə ni ngə munyuzahi a mi ji:

- 1.** Feli εmə ha a *bi ε ni tsəwi* komə.
- 2.** Tseelə mane *ni kaseli εmə nike ni*.
- 3.** Kojole ε bi *Leyə a munyu ko*.
- 4.** Yo ε ke *e huč ε apənu*.

Ngə nəhyə ne ɔ mi ε, nənale setse ε ji ‘bi’ nə nənale tutuutu ε ji ‘ni tsəwi’. Ngə nəhyə ne ε mi ε, nənale setse ε ji ‘huč’ nə nənale tutuutu ε ji ‘apənu’.

Ngə Dangme mi ε, wa tsu we hə kpə ngwəhe bičhi a he ni se wa tsue se ngwəhe bičhi a he ni. Nəhyə ni ji (tsu mi, tsu se, pa nya, pa tue, kpo ne, nga mi, kə ekpa komə). Nyč ma nyč cəsə he.

Ni tsumi 1

- 1.** Məni ji bič? Moo nge mo nitsə o munyunguhi kə tsəə sisi.
- 2.** Moo tsəə peemimunu sləeto etə εmə a nya.
- 3.** Moo nge peemimunuhi nə nycc se nə εmə kə wo omine peemimunu, ominewe peemimunu kə omineomine peemimunu kuhi a mi. A ha nəhyə ni enye ngə daka nə ε mi.

Verb	Transitive	Intransitive	Ditransitive
bu	✓		
ke			✓
gbo			
la			
kane			
do			
nyɔɔ			
fio			
gba			
tsɔ			
ha			

Ni tsumi 2

O kɔ o nyɔmi nɔ kane demiyo nɔ nyɔ se nɔ ε. Nyɔ yo peemimunyuhi tsuo ngɔ demiyo ε mi nɔ nyɔ kɔ wo omine peemimunyu, ominewe peemimunyu kɔ omineomine peemimunyu kuuhi a mi. Ke nyɔ gbe nya pɔ, nyɔ nge nyɔ peemimunyu ε mi enue kɔ ngma munuzahi.

Nehyɔ ne: I ko kase ni kɔ ya hɔ mi bεε.

Demiyo ε

Ke je pa a nya kɔ ya su e se ε kami maa pee kaa gugue nyingmi enue se jinc i ko sue nɔ ma sle kaa kilomita kake ngɔ pa nɔ mi kue nɔ e mi tse mi. Nyaka a he via nge pa nɔ ε mi.

Nɔ i ngɔ dlae nɔ ma sɔ pa a mi ε, i nge ye tu ε kɔ wo ye lungu kpɔ nɔ be nɔ i fa kue kpitii ko ε, i sane kɔ sɔ nyu gbidii ε mi. I sle kaa ne ne kpaako e ngɔ slemi kasee. Agbaikle ε nya wɔ nɔ nyu ε mi ngɔ kulεε. Gbeye ha fie ngmangu pue ye ne nɔ enɔ ε ha nɔ i sle blɔuu.

Be kpití mi ε, e pee kaa nyu ε mi kue we kulaa nō ye gugue ma nyɔ sa kpo. I susu pohu kaa ye gugue ma ya sa nyaka se mi. Yi mi susumi kɔ gbeye yemi səuu ha nō ye tu ε je ye nya mi kɔ ne pa a mi.

I plee ye he maa pee gugue enyε kami nō i kɔ su he nō nyu ε mi kue ε ekohu. E kɔ we tse nō i ba sa kpo jehano ε. Ne fɔɔ ne nya be. Ye tu ε laa mi.

MɔNI JI MIBLɔKELε?

Moo hyɔ foni nō ε. Mɔni nihewi kɔ yihewi εmɔ ngɔ pee? Mɔni be ngɔ ligbi ε mi ji nō ε? Jije a ngɔ ne ε pee ngɔ? Mɔni he je nō a ngɔ ne ε pee ε?

Miblɔkeli ji munyungu aloo munyukpεfa nō blɔkeε peemimunyu mi ngɔ munyuza ko mi. E ma nyɔ ma blɔke miblɔkeli kpahi hu a mi. Nεhyɔ ni ji *esεesε, gaga, mamaama, saminya*. Mo susu be nō o pee kɔ nyɔɔ kɔ ba sukuu mwεnɔ ε he.

Miblɔkeli nō tsεε bε nō

Enɔ ε tsεε bɔ nε peemimunyu ya nε ha aloo bε nō a pee peemimunyu ε ha. Nεhyɔ ni ji *wawɔɔ, blεuu, esεesε*. Nεhyɔ ni ngɔ munyuzahi a mi ji nō ε nō.

1. Jokuɔ ε nyɔɔ *esεesε* kɔ ya sukuu.
2. Fiɔli εmɔ je *kɔtsɔ* kɔ fiɔ fiɔmi ε
3. Lali εmɔ la la a *blɔuu*.
4. Ala a kpe wu ε *kɔ fo kɔ fo*

Miblōkelε nō tsεε he

Enε ε tsεε he nō peemi ε ya ne ngɔ. Nεhyε ni ji, *he fεε he, mi, Gana, nge wo ε mi, juu ne, lele da he, kɔ ekpa komɔ*. Nεhyɔ ni ngɔ munuzahi a mi ji nō ε nō;

1. Ni kaseli εmɔ daa si ngɔ *kpo ε ne*.
2. Kuɔsi kɔ Awo hwεε si ngɔ *mwε ε ne*.
3. Jokuɔwi εmɔ wo *he fɔɔ he mu*.
4. Maatemo εmɔ ya *Kasua*.

Miblōkelε nō tsεε be

Enɔ ε tsεε be mi nō peemi ε ya ne aloo be abε nō peemi ε ya ne. E nyɔε baa ngɔ munyuza sisije aloo e nyagbe. Nεhyɔ ni ji, *mwεnɔ ε, piε, be kpiti mi, daa jeha, daa ligbi, gblee, daa nɔ ε, kɔ ekpa komɔ*. Nεhyɔ ni ngɔ munuzahi a mi ji nō ε nō.

1. Sukuu nyagbeli εmɔ ngma nyagbe ka a *hiɔ*.
2. *Mwεnɔ ε, wa maa ye piani* ni ngɔ ni tsumi he ε.
3. A maa pee kpe ε *ngmlɔ nɔɔ*.
4. A be Asafotu fiae *jeha nɔ ε*.
5. Ohuɔli yee akplɔ *daa ligbi*.
6. Dangmeli yi sine lo *gblee*.

Miblōkelε nō tsεε si abε

Enɔ ε tsεε si abε nō peemimunyu ε ya ne. Miblōkelε nō ε nyɔɔ ε hiε munyuza sisije aloo e nyagbe se be komɔ ε, a baa ngɔ munyuza a kpɔti. Miblōkeli nō εmɔ ekomo ji *jehajeha, gbleegbleegblee, daa be fɔɔ be, daa otsi, daa ligbi, kɔ ekpa komɔ*. Nεhyɔ ni ngɔ munyuza komɔ a mi ji nō ε nō'

1. *Daa jeha a, Osuli peee a kusumi*.
2. O yee ni *daa ligbi*.
3. Sukuu ε sume ne buimi *gbleegbleegblee*.
4. *Daa be fɔɔ be ε, feli woe a bimɔ he wami nō a sa a nya mi*.
5. Otsili yaa we oslami *fɔɔ oslami*.

Ngɔ munyuza amo a mi ε, miblōkeli nō tsεε si abε εmɔ ji, *Daa jeha, daa ligbi, gbleegbleegblee, Daa be fɔɔ be, oslami fɔɔ oslami*. Ngɔ munyuza ɔ kɔ ε mi ε,

miblōkeli nō tseε si abε εmō ba ngō munyuza a sisije. Ngō munyuza 2, 3 kō 5 mi ε, a ba ngō munyuza a nyagbe.

Miblōkeli nō tseε ne he je

Miblōkeli nō ε tseε ne he je nō peemimunyu ε ya ne aloo ne he je nō peemi ko ya ne. Nεhyō ni ji ejakaa, lε ε he je, mohu se, he ni bemi nya, se, konɔ, nɔ, be nō pee nɔ, kɔ ekpa komɔ.

1. Ma te *ma* nō ma ko kpɔ se.
2. A ha ble *le ε he je ε*, ni kaseli εmō ho we mi ya.
3. I ya ju a ne *se mohu* i nō lo.
4. Jokuɔ ε ngō ya foe *ejakaa* hwε ngō lɔ yee.

Miblōkeli nō tseε nekuεmi

Enɔ ε ji miblōkeli nō tseε ne peemi ko ne kuεmi. E tseε be nō peemi ε ne kuε ha aloo glɔ ne nō e ngō aloo peemi ngɔngɔ mi. A woε peemimunyu ε mi he wami aloo a woε mi ze kɔ blōkeε peemi ε mi. Nεhyō ni komɔ ji *wawɔɔ nitsɔ, saminya, bεε, be nō sa, kulaakulaa, behi fuu ε, nyaii, tsuo, kɔ pi si, kɔ be nε, fitsofitso, kɔ ekpa komɔ*. Moo hyō nεhyō munyuza nō nyɔɔ se nō εmō.

1. Ni ε ngε kɔ be nε.
2. Kεεmaa bɔɔ tsu ε mi *falefale*.
3. 1A do ε jije *wawɔɔ nitsɔ*.
4. Adiki le ni kɔ pi si.

Ni tsumi 1

Susu kekle ni tsumi nō wa kɔ je ni kasemi nō ε sisi ε he. O ma nyɔ na miblōkeli kɔ blōke peemihī ngō foni εmō a mi ε lo? Moo ngε miblōkeli nō o yo ε kɔ wo miblōkeli a kuuhi nō wa sɔsɔ he εmō a mi. Nyɔɔ nu nyɔ he enyεεnyε nō nyɔɔ ngma munyuzahi enueenue kɔ blōke peemihī ngō foni ε mi εmō a mi.

Ni tsumi 2

1. Moo tsəə tsakpa nō ngə mibləkli kə peemimunyuhi a kpəti nō o de o heto ε nge ha nyə sibi εmə.
2. Moo tsəə mibləkeli sləεtəhi nō ngə εmə a nya nō o ha eko fəə eko nəhyə ni enyεεnyε.
3. Ngεε nəhyə ni enyεεnyε kə ngma munuzahi.
4. Moo nge mibləkeli nō nyɔɔ se nō εmə kə wo kuuhı nō wa kase εmə a mi nō o tsəə nε he je nō o kə eko fəə eko wo kuu nō o de ε mi.
  - i. mamaama
  - ii. nyaii
  - iii. bləuu
  - iv. hič
  - v. gblee
  - vi. gbleegblee
  - vii. daa jeha
  - viii. tutuutu
  - ix. kə be nε
  - x. otsi nō be

Ni tsumi 3

Moo kane munuya nō nyɔɔ se nō εmə nō o tsəə mibləkeli ngə eko fəə eko mi.

1. Ni kaseli εmə kaseə a səgbəi ε be fəə be.
2. Abədəkpə a pɔ hluu-uu.
3. Ni εmə je Akuse.
4. I nu nyazia nō ε hyɔ.
5. O he ye niinɔ lo?
6. O hɔɔ ləle ε basabasa tse.
7. I bεε ye he məde daa nō ε.
8. O nε da niinɔ.
9. Wa nu nyagba a nya ma.
10. I bu munyu ε tue bε nō sa.

- 11.** Jokuwí εmɔ pεε fičmi.
- 12.** Mɔni he nɔ o ngɔ hič ε kɔsa?
- 13.** .I nyɔ we nɔ ma yo lɔ kulaa.
- 14.** Jokuɔ ε gboε zo tse.
- 15.** Ose ε ma fo klamaklama kɔ sɔ e pič ε mi.

MI HYCMI EKOHU BIMIHI

Mi dlami A: Peemimunyu

1. Məni ji sleeto nō ngō peeminyuhi nō a naa a peemi εmō kō peemimunyuhi nō a nō se a nuε a peemi ε he ε kpɔti?
2. Mo hla peemimunyuhi ngō demiyo nō nycc se nō ε mi nō o kō to o heto ε he.

Nō i ngō esε yee kō ya wo ε nya a, i ma fo gidigidi, i tuu gləglə nō i huanya ye he ngō oslekε ε mi. Ye bua je bε nō pu ε gba hahaaha nō e ha nō ye he pee kuleε ε he. I sle, i gba oslekε ε ma nō i fio ngō nyu ε mi kō nya he muε kō buajε. Lohwe pɔlitsɔ εmō te kō ya kō ba kō a nē huhui.

Nō I slō be bεε se ε, I ba wo kpongū ε ne. I ngε wo nya zia kō puɔ mwε ngua ko nō i mia lō kō febi təhi, ngmləbihi kō lohwe totohi. Nō pu ε miε nō e maa ho dami ya a, i wo lalaalo nō i kpa wo ε nya kō hla juɔtli ngō kewu ε mi. Ye hō be wo nya slaami nō ε ne jee ngō ye wami si himi mi gbleegbleegblee.

3. Moo ngε peemimunyuhi nō o na ngō demiyo ε mi ε kō wo peemimunyu kuu etɔ nō wa kase ε mi.

Mi Gbami B: Mibləkeli

1. Moo ngma ni komɔ nō o pεε peemi daa ligbi nō o kale bε nō o pεε mō ha, he nō o pεε mō ngō kō ne he je nō o pεε jamɔ a ni εmō kō ha o huɔ ko konɔ lō hu e de mo e ne ε.
2. Moo ngma mibləkeli tsuo nō o huɔ ε de ngō e ne kalemi ε mi konɔ o ngε mō kō wo mibləkeli a kuuhi a mi.
3. Moo ngma demiyo nō hɔɔ munyungu 50 nō kεε je mi kō nihi nō ngō o kpε ε mi ε he. Ngεε mibləkeli pe nyεngma kō wo demiyo ε mi.

EXTENDED READING: KEKRAŋ NTIISO

1. Adomako, K., Odoom, J. and Sackitey, M. (2023). *Akan kasa nhyehyeeɛ wɔ Asante Twi mu.* Adonai Publications Limited (Topic on verbs, nouns and adjectives)
2. Amegashie, S.K. (2004). *Evegbe ɣɔŋlɔ.* Victus Printing Services.
3. Fromkin ,V. & Rodman, R. & Hyams, N. (2007). *Introduction to Language* (Eighth edition). Thomson Wadsworth. (topic on verbs, adverbs, nouns and adjectives)
4. Joshi, M. (2021). *Nouns in the English Language: Types and examples.* Manik Joshi. (Topic on nouns)
5. Thakur, D. (1998). *Linguistics simplified: Syntax.* Bharati Bhawan. (open word class which are nouns adjectives, verbs and adverbs)

REFERENCES

1. Haspelmath, M. (2001). Word classes and parts of speech. In *International Encyclopedia of the Social and Behavioral Sciences* (pp16538-16545). Doi:10.1016/Bo-08-043076-7/02959-4
2. Lier, E. V. (2024). *The Oxford Handbook of Word Classes.* Oxford University Press.
3. Miguel, J. M. G. (2015). *Transitivity and word classes.* <https://doi.org/10.1075/ivitra.9.13gar>
4. Prempeh, A. A. (2021). *Asante Twi Nyansapo.* Premsco Publications.
5. Simone, R. & Masini, F. (eds). (2014). *Word classes (Current Issues in Linguistic Theory).* John Benjamins Publishing Company.

ACKNOWLEDGEMENTS

Ghana Education
Service (GES)

